

3.

Ønavne.

Af Johannes Steenstrup.

I „Danske Studier“ (1909 S. 204 ff.) har Docent Axel Olrik meddelt en Undersøgelse over Ønavne, der er lige saa kort i Omfang som de Resultater, hvortil Forf. naar, ere vidtrækkende.

Ved at iagttage, at en Del Ønavne ere sammensatte med Personnavne, godtgjør Dr. Olrik, at i et bestemt Tidsrum af Fortiden disse Øer maa være blevne forladte af Befolkningen, medens de derpaa atter i et senere Tidsrum have været Gjenstand for „Landnam“, idet en Enkeltmand har taget dem i Besiddelse som Dyrker. Ikke som Ejer, thi paa den Tid, da rundt om i Danmark Kysterne og Øerne laa tomme og øde, har Kongen bemægtiget sig Øerne som „Kununglef“. Dette er jo vidtgaaende Sætninger, som kaste Lys over Begivenheder og Tilstande i Fortiden og som for Retshistorien maa faa stor Betydning. Jeg skal nu undersøge Værdien af denne Slutningsrække.

Dr. Olrik fortæller saaledes: „Selve det at Øerne i saa uhyre et Omfang er „Kongelev“, forudsætter, at de har ligget øde; det er Almindinger, der tilegnes som Kronejendom. Derfor er det ogsaa Kongsgaarde, ikke Landsbyer, der i Ølisten [i Kong Valdemars Jordebog] nævnes som deres Bebyggelse“. Det er et forfærdeligt Billede af Valdemarstiden, der saaledes oprulles for os. Landet er fuldt af øde Øer, paa hvilke kun en enlig Kongsgaard er rejst.

Her maa man spørge: hvoraf veed Dr. Olrik, at dette Hundredtal af Øer var Kununglef? I Kong Valdemars Jordebog siges det ikke. Den indeholder efter sin store Skatte- og Jordegods-Liste en Liste over Kununglef d. e. Statsejendom, men i den ere kun et Par Øer opførte, og der staar til Ex., at paa Als kun to Ejendomme, paa Ærø to Ejendomme tilhøre Kongedømmet, derimod er „Hele Hven“ dets Besiddelse. For Skaanes Vedkommende staar der endog, at kun de Øer, som kaldes Almindinger, ere Kununglef. Efter denne Liste følger saa en anden Liste, med Overskrift: „Dette er Øernes

Navne“, og ved hver af Øerne findes en Angivelse af, om der er „Hus“ paa den og om hvilket Vildt den har: Hjort, Raa, Daa, Hare osv. Saaledes er der i Listen ikke Tale om Ejendomsforhold, Øerne angives ikke som Krongods, men som Jagtomraader; det oplyses, om Kongen her har en Bygning til Nattekvarter, og hvilket Vildt han kan jage. Man kan af Angivelsen „Hus“ umulig slutte, at der ikke skulde være Landsbyer, endog i Mængde. Samsø („Hus, Daa, Raa, Hare og Maar“) maa jo have været stærkt bebygget, eftersom den i Hovedlisten er opført med en overordentlig stor aarlig Afgift, deriblandt 40 Oxer, 180 Svin, 180 Faar, 800 Oste; ved Mors staar der „Hus, Hare“, men efter Hovedlisten rummer den endog to Herreder. Den hele Slutning om at Øerne, fordi der staar „Hus“ ved dem, ikke skulde være bebyggede, er jo ganske absurd.

Ølisten har altsaa intet med Ejendomsret at gjøre. Af andre Kilder veed vi ogsaa, at ikke blot de store Øer, men mange af de mindre vare i privat Eje. Rersø og Lundø vare saaledes delvis Kongefamiliens private Arvegods, Saltholm tilhørte Roskilde Bisp, Thunø Aarhus Domkirke, Læsø Viborg Kanniker og Vidskøl Kloster, Helgoland Slesvig Bisp, Svinø og Dybsø (i alt Fald 1370) Roskilde Bisp¹⁾.

Dr. Olrik har opstillet en Liste paa 13 Øer, der som „Exemplar“ skulle vise, hvor ofte Personnavne ere indgaaede i Ønavne. Det forekommer mig dog ret urimeligt at stille Øer paa flere Kvadratmil som Mors, Als og Samsø ved Siden af Øer som den lille Holm Bosjö i Ringsjön i Skaane eller Eskilsø i Roskildefjord. En geografisk Enhed søger Forf. dog at faa ud af de tretten: „Øerne synes at tilhøre et Omraade ved Storebælt, Lillebælt og nærmest omliggende Have; en enkelt Udløber findes i Limfjorden, en anden findes i Skaanes største Indsø. Men i det Hele ligger Øerne saa nær, at man

¹⁾ Se herom mine Studier over Kong Valdemars Jordebog 391—405. Der er der paavist, hvor ganske forskjelligt Ejendomsforholdene udviklede sig paa hver enkelt Ø, og hvorledes mange uensartede Regler og Hensyn her gjorde sig gældende.

allerede deraf kan forstaa den fælles Navneskik*. Det rigtige er, at de udpegede Øer ligge vidt spredt over hele Danmark.

Jeg skal derefter gaa over til det andet Udgangspunkt, at disse Øer ere sammensatte med Personnavne.

Saaledes Als af Mandsnavnet Alf. Oluf Nielsen har fremsat denne Antagelse og finder den bestyrket ved den gamle Form for Øens Navn Alsæ, Alsø; hos Helmold, men kun hos ham, endog: Alfse¹⁾. Imidlertid er der ingen Grund til at tænke paa et Mandsnavn; der ligger ved Mariager Fjord en Landsby Als, hvis ældre Form er Alnes; Alsø paa Laaland ligger ved en stor Sø med mange Næs, deriblandt „Næsset“; Alnor ved Flensborg Fjord og Alø i Jul Sø frembyde det samme Forled, og intet viser i Retning af et Mandsnavn. Hvis et Næs paa Als har heddet Alnæs eller Als, kan Øen have faaet Navnet Al(næ)sø. Dette fremsættes ikke for at fastslaa en Tydning af Øens Navn, men kun for at vise, at der ingen Grund er til at tænke paa et Personnavn.

Øbranzø skal være afledet af Øbrand. O. Nielsen har denne Tydning og angiver: „*Øbrand (?), *Øthbrand (?), nynorsk Øybrand, oldhøjtydsk Autbrand“. Men i Danmark er Navnet ganske ukjendt; og findes det i Norsk? Jeg tror det ikke. Dr. Linds udtømmende Ordsamling af norsk-islandske Navne fra Middelalderen²⁾ har intet Autbrand, og paa Eybrandr har han kun et eneste Exempel, nemlig i et Brev fra

¹⁾ Flere ældre Forfattere og nu senest Sach, Herzogtum Schleswig I. 76, der tolker Navnet som Alfernes Ø, have henvist til, at Lille Belts gamle Navn var Alfasund. Hermed forholder det sig saaledes — som Professor Finnur Jónsson velvilligt har meddelt mig — at der i Udgaven af Gaungu-Hrólf's Saga i Fornaldar Sögur Nordrlanda (1830, III. 361) læses: milli Jótlands ok Fjóna gengr inn Álfasund. Dette staar i et slet Haandskrift (A), der har læst mz som inn; i det gode Haandskrift (C) staar: gengr meðalfararsund.

²⁾ E. H. Lind, Norsk-isländska dopnamn ock fingerade namn från medeltiden. Rygh, Gamle Personnavne i norske Stedsnavne, har intet af disse Navne. Heller ikke findes de hos M. F. Lundgren, Personnamn från medeltiden.

1340, der er en Forfalskning fra det 16. Aarh.; Dr. Lind tvivler aabenbart paa, at Navnet findes.

Samsø af Sam; men dette Navn er upaaviseligt i Danmark og mere end tvivlsomt for Norge-Islands Vedkommende¹⁾.

Ramsø af Ram. O. Nielsen anfører *Ram, *Rami; men at disse Personnavne findes, kan han ikke godtgjøre paa anden Maade end ved at henvise til, at de skulle være indgaaede i Stednavne som Ramløse, Ramsing, Ramsø, hvad der er ubevist og har al Sandsynlighed imod sig. I Norge synes heller ikke et saadant Navn at forekomme²⁾.

Vigelsø af Vigulf. Dr. Olrik følger ogsaa her O. Nielsen, men denne kan kun angive én Kilde for Navnet, nemlig Sólarljóð. Selv om vi med Prof. Finnur Jónsson og vel de fleste Forskere antage, at dette kristne Digt er skrevet i det 12. Aarh., træffe vi kun et fingeret Navn paa en Forbryder (Drabs-Ulv) i en opdigtet Fortælling, og dette kunne vi da umulig benytte som et brugt dansk Personnavn. Enkelte Forfattere betragte Sólarljóð som en Efterdigtning fra det 17. Aarh.

Eskilsø er vel sammensat med et Personnavn. Helt sikkert er det dog ikke. For det første studser man lidt ved at se, at ogsaa en Ø i Lindelse Nor paa Langeland hedder Eskilsø; man kommer til at tænke paa, om ikke Munkene i Klostret paa Eskilsø (Selsø Sogn) have omformet Navnet lidt, saaledes som Munke havde til Vane. Endelig finder man en Eskensø tæt ved Ourø i Roskilde Fjord.

Der bliver altsaa næsten ingen tilbage af samtlige 13 Øer³⁾. Jeg kunde standse ved dette Resultat, at den fremsatte Theori er ganske uholdbar. Imidlertid vilde det jo være

¹⁾ En Hund hedder Saam, en Mand hedder Gunnarr sámr, den mørkladne (Aarb. f. n. Oldk. 1907. 211), Sámr ok Semíng, synir Oddvarar, forekomme i et opramsende islandsk Digt (Fornm. Sögur III. 220). Men O. Rygh, Gamle Personnavne, kjender intet saadant Navn.

²⁾ Rygh, Gamle Personnavne, har intet, Registret til Munch, Det norske Folks Historie, intet.

³⁾ Om Personnavne i Als og Mors har allerede Dr. Olrik fremsat Tvivl; ved to andre Ønavne angiver han ikke, af hvilket Personnavn de skulde kunne udledes.

heldigere, om jeg kunde paavise rigtigere Fremgangsmaader ved Tolkningen, og derfor skal jeg fremsætte mine Anskuelser om, hvordan man skulde gaa tilværks.

Man maatte først og fremmest skjelne mellem store Øer og mindre. Paa Fastlandet er den største Bebyggelse, hvori vi finde et Personnavn indgaaet, en Landsby (til Ex. paa -lev, -torp), hvorimod Navne paa Sogne, Herreder, Sysler ikke indeholde Personnavne, naar da ikke disse Kredse ere bleven opkaldte efter en Landsby, hvis Navn atter rummede et Personnavn. Derfor er det uberettiget at tænke paa, at Als, Mors, Samsø skulde ved deres Navne betegne Øen som en Mands Besiddelse ¹⁾. Findes der et Mandsnavn deri, er det, fordi Navnet er overgaaet til den hele Ø fra en enkelt Lokalitet.

¹⁾ Dr. Olrik udtaler: „Det vilde i alt Fald ikke være stridende mod den senere Oldtids Sædvaner, at en Landstrækning opnævntes efter en Høvding; jfr. witheslef (af Mandsnavn Vðir) som Betegnelse for den sællandske Øgruppe“. Hertil er at bemærke for det første, at dette Navn udelukkende tilhører Sagnhistorien. Men dernæst fastslaar Dr. O. uden videre Formen Witheslef og dens Forstaaelse, uagtet en anden Form Withesleht, som ikke rummer et Personnavn, har lige saa stor Hjemmel og er sandsynligere. Jørgen Olrik benytter ogsaa i sin Oversættelse af Lejrekrøniken i de Lundske Aarbøger (Krøniker fra Valdemarstiden, 1900—01, 10 ff.) Formen Videslef og nævner hverken i Texten eller Forklaringen den anden Form. J. Olrik skriver, at han for sin Oversættelse lægger Waitz's Udgave fra 1858 i Nordalbing. Studien V. til Grund, men 1892 er der udkommet en af Waitz besørget langt bedre og fuldstændigere Udgave (i Scr. Rer. German. XXIX. 192 ff.), hvilken J. Olrik slet ikke omtaler, og i denne ser man, at et godt Haandskrift (Ann. Magn. 843 4to) stadig har Withesleht, hvilken Form (Withesleth) ogsaa alene anvendes i Ryd-Aarbøgerne (Scr. Rer. Germ. XVI. 392), ligesom den findes i flere senere Kilder (Witheslæth). Formen Withesleht er langt sandsynligere, Ingen har da heller kunnet oplyse om, hvem hin Mand Vðir skulde være, Sagnhistorien omtaler ham ikke, og et saadant Navn findes vel overhovedet slet ikke, hverken i Sagnhistorie eller andensteds, se O. Nielsens Personnavne, Ryghs Personnavne, Registrene til Wimmers Runeværk, Munchs Norske Folks Historie, Flateyjarbók, Aarb. f. n. Oldk. 1907.

Dernæst er det et gennemgaaende Træk, at Øer af mindre Omfang og Betydning have Navn efter den Bebyggelse paa Fastlandet, ud for hvis Kyst de ligge, og at de helt eller halvt gjentage Navnet. Dette, som jeg tidligere har havt Lejlighed til at godtgjøre¹⁾, omtaler Dr. Olrik slet ikke; jeg skal her nævne en Del Exempler derpaa som Tilføjelse til den Række, jeg før har givet. I Guldborg Sund ligge Majbølle Ø og Hjelm Ø foran Byerne Majbølle og Hjelm, ud for Lindelse paa Laaland ligger Lindø, i Limfjorden Borgholm ud for Agersborg, Vaarholm ud for Gaarden Vaar, i Randers Fjord Karholm ud for Landsbyen Kare, i Nissum Fjord Fjandø ud for Byen Fjand, osv. Som Følge heraf maa af Dr. O.s Liste yderligere Barsø udgaa. Øens Navn angiver ikke, at en Mand har taget den i Besiddelse, men at den tilhører Landsbyen Barsmark paa Fastlandet bagved den.

Jeg erindrer fremdeles om, at der jo ved Stednavnenes store Mængde skal underforstaas et paa, ved eller lign.; Holbæk er en Kjøbstad ved en Bæk, Hadsund en Ladeplads ved et Sund, Asaa en Landsby ved en Aa. Af denne Grund er der intet til Hinder for, at en Ø betegnes efter det Vand, hvori eller ved hvilket den ligger, og at den bærer samme Navn som Vandet, ikke mindst naar dette Navn ender paa -ø. Dybsø (S. for Nestved), som Dr. O. vil udlede af et Personnavn, uden at han kan angive hvilket, kommer saaledes sikkert af den dybe Sø²⁾. Indenfor sig har Øen den brede Dybsø Fjord, Nord for sig har den Heste Vaad mellem en Halvø af Fastlandet og Enø, over til hvilken man kan kjøre, atter Nord for Halvøen ligger Bugten Fladstrand. Disse Navne pege jo dog klart paa, af hvilke Naturforhold Øens Navn skal udledes. I den inderste Del af Roskilde Fjord ligger ved Indsejlingen til Lyngby en Ø Dybø i en Del af Fjorden; hvor der — at dømme efter Marinens Kort — er ganske særlig dybt. Med Dybsø, maaske oprindelig Dybsø-ø, kan man sammenligne Øen

¹⁾ Oversigt over Videnskab. Selskabs Forhandlinger 1896. 396.

²⁾ Dybbøl indeholder et Personnavn; men Navnets gamle Form er Dutbul, Duttebul, Dithøl.

Gjøl i Limfjorden, der har Navn efter Gjølen, Gydelen, Strømløbet, ved dens Side. Den har vel heddet Gjøl Land, som den endnu kan findes kaldt, eller Gjøl Ø.

Derfor er jeg ogsaa tilbøjelig til at anse Rumsø eller Romsø som opstaaet af Rum Sø, Rom Sø. Dr. O. udleder den af et Mandsnavn Ram, men Øen hedder ikke Ramsø¹⁾. Mellem denne Ø og Fastlandet gaar et ret bredt, men vanskeligt beseileligt Sund Romsø Sund, om hvilket Søkortene og Den danske Lods give meget udførlige Oplysninger. Øens Sund-Side og Rumsø-Side, paa hvilken der maaske har ligget en derefter benævnt Gaard, har saaledes været stærkt omtalt og har kunnet give Øen Navn. Denne Tolkning er slet ikke sikker, men den er mulig.

Endelig er det bekjendt, at Øer i Hundredtal have Navn efter deres Form og Bygning og efter bestemte Planter, Dyr og Produkter. Flere af de foran nævnte Navne kunne rimeligt tolkes ad denne Vej.

Om Samsø er der af en tidligere Forfatter²⁾, hvilket Dr. O. ikke nævner, bleven peget paa, hvor urimeligt det er at tænke paa et ukjendt Personnavn, da Øens sammensatte Bygning som to eller flere sammenføjede Øer, leder Tanken hen paa et forbindende sams³⁾.

Øbranzø; saaledes har Øen i Lille Belt sikkert aldrig heddet. Dens Navn har altid været Brandsø, som endnu i

¹⁾ K. Valdemars Jordebog har Rumsø; i det 16. Aarh. hed den Rumsø og Romsø, en enkelt Gang Remsø eller Ramsø; nu Romsø. For rum (Sø) sagde man i ældre Tider jævnlig rom, se Kalkars Ordbog.

²⁾ L. J. Böttiger, i Samlinger til jydsk Hist. og Topografi, 3. R. III. 545.

³⁾ Jeg gør i den Henseende opmærksom paa, at Feilberg i sin Ordbog anfører fra Vendsyssel og Vestjylland: sams, enig; Aasen og Ross have i deres Ordbøger over norske Almuemaal sams som Adjektiv, Adverbium og Substantiv: uden Forskjel, ens, af samme Slags, i Samhold, i Enighed, sammenhængende, gennemsnitlig, Fællesejendom. Fritzner har samsmaðr, forligeligt Menneske, Rietz anfører fra svenske Almuemaal: sams, enig, vara sams, bli sams; samsa, træffe Overenskomst.

vor Tid er dens Navn. Det foransatte Ø skyldes enten en Fejlskrift i Kong Valdemars Jordebog, eller ogsaa skal det pege paa, at her menes Øen og ikke en Sø eller Gaard paa Øen. Sagen er den, at Øen indeslutter en meget stor Eng og en dyb, lyngdækket Højmose¹⁾, og der har været en Sø. Navnet Brandsø maa forklares som talrige andre med Brand- i Forledet sammensatte Navne; de findes ogsaa i Norge i stort Tal, og det er vanskeligt i det enkelte Tilfælde at angive Betydningen (se Rygh, Indledningen til Norske Gaardnavne).

Ramsø har et velkjendt Forled, der viser hen til Naturforhold (Ramløse, Ramskov, se ogsaa Flertallet i K. V. Jordebog: „to Ramsø“); endog Rams forefindes, saaledes hedde to Stene i Stranden ud for Slotslyngen ved Hammershus Store Rams og Lille Rams, Rams hedder en Del af Bjergby Sogn i Vennebjerg Herred, og rundt om i Landet findes det endnu uforklarede og ikke netop ansete Ramsherred²⁾.

Al Rimelighed taler for, at Vigelsø (i Odense Fjord) har faaet sit Navn paa en lignende Maade som de to Øer, der

¹⁾ A. Jessens Beskrivelse til Kortbladet Skamlingsbanke (Danmarks geol. Unders. 1. R. 12) 73, 81: paa Brandsø indtager „Brandsø Mose“ en stor Del af Øen osv.

²⁾ Man har meddelt mig, at en Mand, der bor paa Rams i Bjergby, paa en Forespørgsel forklarede som sit Indtryk af Rams, at det vel var saadan et Stykke daarligt Jord, der ikke havde været opdyrket, men hvor der voxede Klittorn, Marehalm, Graaris og sligt Kram. Dette er dog kun et Indtryk. Hr. Senator Ries i Aabenraa har velvilligt henledet min Opmærksomhed paa følgende Udtalelse i Organist Claus Møllers Beskrivelse af Aabenraa fra Tiden o. 1620:

Wasz die strasze Rambszhaerde anlanget, ist dieselbe fast alsz eine Vorstad gewesen, und für 1½ hundert Jahren erst zubawen angefangen, und ist derselbige ohrt für dieser zeit mit Busch und Ellernholtz bewachsen gewesen, dasz sich oft böse buben und Diebe untem an Tywkier Bach uffenthalten haben, und oft den Reysenden groszen schaden zugefüget; daher die Apenrader seind vorursacht worden, dasz gerichte nicht ferne darvon . . . solchen bösen Buben zum abschew zuuorordnen. Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte 1790. 510 f. — Jfr. iøvrigt Steenstrup, De danske Stednavne 87 f.

ligge tæt Øst og Vest for den, Hasselø og Tornø. Hele den sydlige Del af Vigelsø er en stor Eng; ved den kan have voxet Viger, saaledes som man almindelig kaldte Vidjer i ældre Tid; i Angel sagde man Vigle (Viggl); eller der kan have voxet Vigretorn, det ældre Navn for Vrietorn, i Skaane Vigeltorn¹). Saaledes kan en Vigel-Sø have givet Vigelsø Navn. I Borresø ved Skanderborg ligger Øen Borresø. —

Jeg har skrevet dette som en Indsigelse. I mange Afhandlinger og Bøger over Danmarks Stednavne har jeg stræbt efter at finde almindelige Regler for deres Tolkning og langsomt at bygge videre paa det, som kunde fastslaas med nogenlunde Sikkerhed; jeg har endvidere søgt at knytte Studierne nøje til et Kjendskab til Stedernes Naturforhold. I den her omtalte Afhandling af en anset Forsker er ethvert reelt Grundlag ladet ude af Syne; der er ikke fulgt nogen Methode i Studiet, og intet af de enkelte Navne har været gjort til Gjenstand for en Undersøgelse, medens der er opstillet de mest vidtgaaende Sætninger. Det er mig naturligvis lidet kjært, at denne Artikel skyldes en af Redaktørerne af „Danske Studier“; man skulde synes, at dette Tidsskrift netop maatte have til Opgave at retlede ved Forskningen af disse vanskelige Forhold.

Nyt fra historisk Videnskab i Ind- og Udland.

Tyge Brahe Dyrkeren Frederik Reinholdt Friis, f. 1836, døde 21. August 1910. Oprindelig Polytekniker og en Tid ansat ved Telegrafvæsenet førtes han af Sysselsættelse med Astronomi hen til en meget varm Interesse for Tyge Brahe; med megen Uselvished vedblev han at nære den hele sit Liv, og den gav sig Udslag i en Række Arbejder. Det diletantmæssige hos ham traadte stærkest frem i hans Bio-

¹) Kalkars Ordbog, Viger, Vigretorn., Hagerup, Det danske Sprog i Angel², 107, Rietz, Svenskt Dialekt Lexikon.